

יהלום בספיר: מאבני החן שבדיוואן ר' שמואל הנגיד

"יהלום בספיר" – צירוף זה לא אני הגיתיו. פותח הוא את אחד משירי היין של ר' שמואל הנגיד. השיר נעלם מאוסף שיריו, ולפני שנים זכיתי לפרסמו לראשונה:¹

יְחִזֶּה יְהֵלֹם בְּסַפִּיר, וְרַחַח / לוֹ בְּאַפּוֹ כְּמוֹר, וְטַעְמוֹ בְּפִיהוּ
מְדַבֵּשׁ טוֹב, וְאֵיךְ יִמְאֵן שֶׁפֶדֶ כּוֹס / אַחֲרֵי כּוֹס בְּפִיו? וְהוּא לֹא אָוִיל הוּא!
יֵאֱסָרֶךָ בְּנוֹם, וְזָכְרוּ מִנְתַּק / מוֹסְרוֹת נוֹם, וְשִׁחַ לֶךְ: קוֹם שְׁתַּהוּ!

ביאור השיר:

1-2 יחזה: מוסב על שותה היין. יהלום בספיר: יין בכוס.² וטעמו בפיהו: יורד בפסיחה חדה אל הבית הבא: מדבש טוב. ואיך [...] הוא: שאלה רטורית – כיוון שהיין כל כך נפלא, איך ייתכן שהשותה יסרב לשתות כוס אחר כוס? והרי אין הוא אוויל ושוטה.

3 יאסרך בנום [...] שתהו: היין מפיל עליך תרדמה, אבל ריחו הנפלא ('זכרו') מעריך מן השנה ומזמינך לשוב ולשתות.

היהלום בשיר הוא כנראה כוס היין השקופה והבהקת, והספיר – המזוהה במקרה זה כאבן חן אדומה³ – הוא היין הנוצץ מתוך הכוס, וזוהר הכוס מוסיף לברק היין, ושניהם מתמזגים יחד כשתי אבני חן עד אשר אי אפשר להבחין מי נתון בתוך חברו.

אבל אבני החן אינן רק משל ליין. בשירה העברית בספרד הן עשויות לתאר גם את הכתיבה הנאה, הן מצדה הפיזי, הקליגרפי, הן מצד יפי השירה. את הכתיבה הקליגרפית ממשיך שמואל הנגיד לאבני חן באחד משיריו הנוגעים ללב, שהוא

* הרצאה שנישאה בערב העיון שהתקיים באקדמיה ללשון העברית לכבוד ספרם של יהונתן ורדי ומיכאל רנד, דיוואן שמואל הנגיד: קודקס מן הגניזה, ירושלים תשע"ה.
1. ש' אליצור, "שירים חדשים לר' שמואל הנגיד", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 105 (שיר יט).
2. וראו עוד להלן.
3. ראו פירוש ר' אברהם אבן עזרא לשמות כד, י.

שולח לבנו האהוב, יהוסף, משדה הקרב. שם, במרחקים, הוא ממשיך לדאוג לחינוכו:⁴

כְּתִיבְתָךְ מְהֵדָרֶת / כְּבָרְקֶת מְסֻפָּרֶת,
 וְטוֹרִיָּה מִיְשָׁרִים / כְּמוֹ רִקְמָה בְּאֵדָרֶת,
 וְנִחְמָדִים לְעֵינַיִם / כְּמוֹ פְּגִי מְבֻכָּרֶת,
 וְרִיחְמוֹ פְּרִיחַ מֵרֹ / עָלַי כְּלָה מְקֻטָּרֶת.
 5 כְּתֹב וּקְרָא, וְשִׁים לְבָךְ / לְדַת אַרְוֹן וְכַפָּרֶת,
 וְאִם תּוֹסִיף לָךְ אוֹסִיף / מְחִיר הַרְבֵּה וּמְשֻׁכָּרֶת.
 יְהוֹסֵף, אִם כְּתִבְתָּמוֹ / בְּעֵט בְּרָזֶל בְּאַגָּרֶת –
 מְקַתֵּב אֶת וְחֲרוֹת עַל / כְּבִדִי, לֹא בִיּוֹתָרֶת,
 לָךְ אֶהְבֶּה לְקִיר לְבִי / וּמוֹרְשֵׁי מְחַבָּרֶת,
 10 וְתוֹכַחְתִּי לָךְ נִגְלָה, / וְאַהֲבָתִי מְסֻתָּרֶת.

ביאור השיר:

- 1 מספרת: ייתכן שמשמעו כאן 'עטורה בספירים'.⁵
- 3 פגי מבכרת: תאנים ראשונות שבשלו.
- 5 לדת ארון וכפרת: לתורה, שהייתה נתונה בארון הברית, תחת הכפורת.
- 8 מכתב את: אתה כתוב, חקוק. על כבדי לא ביותרת: בעומק תוכי, לא מבחוץ (כיותרת הכבד החיצונית לו).
- 9 לך [...] מחברת: אהבתי אליך מחוברת אל קירות לבי (ראו ירמיהו ד, יט) ולמורשי לבבי (איוב יז, יא).
- 10 ותוכחתי לך נגלה: ודברי מוסר ותוכחה אני אומר לך בגלוי. ואהבתי מסתרת: אך גם כשאני מוכיח אותך, אהבתי אליך נסתרת לבבי (השוו משלי כז, ה).

הבטחת ה"מחיר" וה"משכורת" אינה מקרית: יהוסף, שבהיותו כבן שמונה וחצי כבר הוטל עליו לסדר את הדיוואן, סיפר בכותרת השיר שאביו הבטיח לו – כנראה כשהיה צעיר עוד יותר – פרס על כל מחברת שיעתיק וישלח לו. יהוסף שלח

4. ד' ירדן, דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 34. סוף השיר נמצא גם בספרם של ורדי ורנד, בעמ' 114.

5. לגזירת פועל דומה משמן של אבני חן השווה לשירו של ר' שלמה אבן גבירול "מי זאת כמו שחר", שתיאר נערה עדיה באבני שוהם וישפה וכתב 'שְׁהִיא מְשֻׁמָּת כְּלָה מִיְשָׁפָה' (ח' בראדי וח' שירמן, שלמה אבן-גבירול: שירי החול, ירושלים תשל"ה, עמ' 98). גזירה כזאת של פעלים משמות נחשבה כ"עברה" על חוקי הלשון של משוררי ספרד, ואכן ר' משה אבן עזרא גינה את אבן גבירול על חידוש לשוני זה וכתב עליו שהוא "ראש הטעות הגסה". ראו משה בן-יעקב אבן-עזרא, ספר העיונים והדיונים, ערך ותרגם א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 208–209; להתקפות דומות שהותקף ר' שמואל הנגיד ראו שם, עמ' 62–65.

לאביו לשדה הקרב את תרגילי הכתיבה הללו, ובשיר מביע האב את התפעלותו מן הכתיבה היפה של בנו.

אבל עיקר הדימוי לאבני חן נוגע לטיב השירה ולאיותה. כאשר פונה אחד ממשוררי התקופה – יוסף אבן חסדאי – אל ר' שמואל הנגיד בשיר שבח, שיר שהתפרסם בכינוי "השירה היתומה" ונחשב לאחד משירי המופת מתקופת תור הזהב בספרד, הוא מתאר אותו כבעל העט המופלא:⁶

לָהּ הָעֵט, אֲשֶׁר נִכְבֵּד וְנִחְמָד / וְהוּא נִבְזָה, חִדַּל תֵּאָר וְקוֹמָה,
פְּרִי קֵנָה – וְקוֹנָה הוּד וּמִשְׁרָה / אַחֵי רָמָה וּמְלֵא תֵדָ וּמְרָמָה,
נִשְׂוֵא פָּנִים וְאִישׁ חֵיל בְּרִכְבוֹ / וְלֹא יִשְׁוֶה וְהוּא רְגְלֵי מְאִימָה.
שְׁנֵי שְׁנָיו שְׁנֵי חֲצִים שְׁנוּנִים / וְרִקְתָּם לְחֶסֶד אוֹ נְקָמָה,
וְסַפְרִים יִפְזֵר אֶל סַפְרִים / מְשַׁבְּצִים בְּכָל מְשִׁי וְרִקְמָה.

ביאור השיר:

1 **אשר נכבד ונחמד:** אשר הוא חשוב ורצוי. **והוא [...]** **וקומה:** אף על פי שהוא כלי פשוט ובזוי, חסר ("חדל") יופי ("תאר") וגובה ("קומה").

2 **פרי קנה:** תוצר של קנה סוף. **וקונה הוד ומשרה:** ועל ידי הכתיבה בו ניתן לקנות תפארת ושררה. **אחי רמה:** קטן ועלוב כתולעת. **ומלא תך ומרמה:** וכותב דברי תככים ותחבולות.

3 **נשוא [...]** **ברכבו:** כאשר הוא "רוכב" על אצבעות הכותב בו הוא חשוב ("נשוא פנים") ובעל כוח ("איש חיל"). **ולא [...]** **מאומה:** אבל כאשר הוא "רגלי", כלומר איננו רכוב, אין בו כל יכולת.

4 **שני שניו:** קצהו שבו חריץ המחלקו לשניים. **שני חצים שנונים:** עשויים לכתוב דברים המשפיעים על גורל בני האדם כחצים הממיתים. **ורקתם:** והדיו הנוזלת כרוק מביך "שניו" בעת הכתיבה. **אם [...]** **נקמה:** כותבים בו דברי חסד או דברי נקמה. **33 וספירים:** אותיות נאות כאבני חן. **משבצים [...]** **ורקמה:** הכתב נראה כמעשה רקמה מפואר (ואולי אף מעוטר בצבעים שונים).

בבית האחרון מתוארת פעולת העט במילים "וספירים יפזר אל ספרים". דברי השיר הם כאבני ספיר (במשחק צלילי – צימוד – בין **ספירים לספרים**), וכיוון שהמשורר הגיע לאבני חן, הוא מתאר אותן מקשטות בגד משי רקום ונאה. התיאור ניתן להתפרש כעוסק בכתיבה הקליגרפית, אך אבן חסדאי ודאי התכוון בראש ובראשונה לכישרונו השירי של שמואל הנגיד ולשיריו המשולים לאבני ספיר.

6. הנוסח כאן על פי ספרם של ורדי ורנד, עמ' 153. העט מתואר כאן בסדרה של הפכים: מצד עצמו אין הוא אלא קנה סוף זול וחסר צורה, אך יכולת הכתיבה מעניקה לו ערך עצום.

דומה שהיום אפשר להעניק משמע חדש ל"יהלום בספיר": כזוהר היין הבוהק מכוח הכוס, כך גם אבני החן של שירתו של ר' שמואל הנגיד זכו עתה לכלי מחזיק ברכה, הוא הספר שלפנינו. דיוואן ר' שמואל הנגיד אמנם כבר נדפס בשלוש מהדורות,⁷ אבל אף אחת מהן איננה מניחה את הדעת, כפי שמוסבר בפירוט רב במבוא שהקדמו מיכאל רנד ויהונתן ורדי לספר שלפנינו.

הדיוואן שאת הוצאתו אנו חוגגים היום עדיין איננו המהדורה המיוחלת של שירי ר' שמואל הנגיד. על הכנת חלק מקיף ממהדורה זו שוקד עכשיו יהונתן ורדי, ונקווה שיצליח להשלים את המלאכה כולה. אבל הספר שלפנינו הוא צעד חשוב בדרך להכנת המהדורה הזאת: המחברים ליקטו וצירפו זה לזה דפים וקרעי דפים מעותק קדום של דיוואן שמואל הנגיד שנתפזר בין אוספי הגניזה הקהירית, שְחזרו – בעבודה קודיקולוגית מזהירה – את סדרם בקונטרסים המקוריים והציגו אותם בצילום נאה ולצדו פיענוח השירים עם השלמות באותיות חלולות מתוך כתבי יד מקבילים במקומות החסרים מחמת הקרעים והערות חשובות של בירורים בנוסח השירים. התורה המפוארת והשירה הנאה נתונים עתה גם בדפוס מפואר ומאיר עיניים – ממש "יהלום בספיר".

כדי להמחיש את תרומת הספר להבנת השירים ואת הבעייתיות בהכרעה בין הנוסחים השונים אתמקד כאן בשיר נאה אחד ובאות אחת השונה בו מהנוסח המקובל. אך אות זו, די בה לשנות את כל התיאור שבשיר.

פתחתי את הדברים בציטוט מתוך אחד משירי היין המרובים והמופלאים של הנגיד והזכרתי בהמשך את אהבתו לבנו יהוסף ואת דאגתו לחינוכו. השיר שנקרא עכשיו הוא שיר יחיד במינו, המשלב גם משתה יין וגם אהבה לַבֵּן. הוא אינו מתאר – כדרך שירי היין – את המשתה האידיאלי, אלא משתה חד־פעמי שערך יהוסף לכבוד אביו. חמשת הבתים הראשונים של שיר זה מופיעים בספרם של ורדי ורנד, בעמ' 181, וכך לשון השיר על פי נוסחו שבמהדורות המקובלות:⁸

יְהוֹסֵף יֵט לְבַב אָבִיו בְּמֶלֶה / לְמִשְׁאֶלֶת כְּבֹדָה אוּ נְקָלָה,
וְאֵז אָמַר: הֲלֵא נִלְךָ לִגְנוֹ, כִּי / בְּנַצְנִי וּבְפָרְחִי מִמְּלָא,
וְשֵׁם כְּפָר לְמַרְגוּעִי נְטַעְתִּיו / וְשִׁמְתִּיו לְהִנְחָתִי סָגְלָה,
סְבִיבוֹתָיו תַּעֲלֶה הָעֵגְלָה / פְּשָׁמִים עָלַי אֲרָץ עֵגְלָה.

7. למהדורת ירדן (לעיל הערה 3) קדמו שתי מהדורות: ד' ששון, דיוואן שמואל הנגיד על פי כתב יד ששון, לונדון תרצ"ד (מהדורה זו אינה אלא העתקה מלאה, ללא ניקוד או ביאור, של כתב יד שלם אחד של הדיוואן, שהיה ברשותו של המהדיר), ומהדורת א"מ הברמן, כל שירי ר' שמואל הנגיד, א, תל אביב תש"ז.

8. על פי מהדורת ירדן (לעיל הערה 3), עמ' 283–284, בשינוי קל בלבד (ראו בהערה הבאה).

5 וַיִּצְאֵנוּ אֶלֵי גֶנֶת עֲרוּגוֹת / עֲרוּכוֹת בָּהּ כְּמוֹ טוּרֵי מְגֻלָּה,
 בְּכָל נְדִיב מְסֻלוֹת יֵשׁ בְּלִבָּם / וְאֵל פְּתָחָם לְכָל שׁוֹאֵל מְסֻלָּה.
 וַיִּשְׁבְּנוּ בְּצֵל רְמוֹן וְעֲרָמוֹן / בְּאֲרָמוֹן, לֹא בְּצֵל אֱלוֹן וְאֵלֶּה,
 וַתַּחַתְּנוּ לְמַצְעוֹת עֲשׂוּבִים / וְהָעֵלִים לְמַעַלְהָ רֹאשׁ חֲתָלָה,
 וְהַמְּשָׁקָה יִמְלֵא כּוֹס בְּאֲדָם / וַיִּשִּׁים עַל כְּלֵי גִמְא מְטָלָא,
 10 וְאֵל שׁוֹתָהּ כְּמוֹ חֲתָן יִשְׁלַח / עָלֵי מַיִם בְּאֲפִרְיוֹן כְּכֹלָה,
 וַיִּשְׁתַּהוּ וְאֵל כּוֹסָיו יִשְׁיבוּ / וְאֵל מְשָׁקָה אֲזִי שָׁב כְּתַחֲלָה,
 וְלֹא יַנַּע בְּהוֹשִׁיט יָד לְשׁוֹתָהּ / וְלֹא מֹר לוֹ 'שְׁתַּהוּ' אֵין הֶמְלָה.
 פְּלִיאָה הִיא וּמִרְאֵיתָהּ גְּדוּלָּה / וּמִי לֹא שָׁר כְּזֹאת לֹא שָׁר גְּדוּלָּה,
 וְכַפְעֵלֶת שְׁתָּה אַחִים בְּכֶכֶר / עָלֵי יוֹבֵל בְּגִנָּה אֵין פְּעֻלָּה!

ביאור השיר:

- 1 יַט: יֵטָה. **במלה:** בדיבור קצר, בקלות. **למשאלת** [...] **נקלה:** למלא את כל משאלותיו.
- 2 **אמר:** יהוסף לאביו.
- 3 **להנחת:** למנוחתו. **סגלה:** מקום חביב ורצוי.
- 4 **כשמים** [...] **עגלה:** כשם שהשמיים מקיפים את הארץ.
- 5 **כמו טורי מגלה:** הערוגות סדורות בגן כמו טורי הכתב בספר.
- 6 **בכל** [...] **מסלה:** ועמנו חברת אנשים טובים, נדיבים אשר לבם פתוח לתמוך בנזקקים ("מסלות יש בלבם", על פי תהלים פד, ו), ודרכים סלולות אל פתח ביתם בעבור כל נזקק ("שואל").
- 7 **רמון וערמון:** עצי פרי תרבותיים. **בארמון:** בגינת הארמון. **אלון ואלה:** עצים המייצגים את הטבע הפראי, הבלתי מסוגנן. בימי הביניים הועדפו הגינות המטופחות על פני אזורים שלא נגעה בהם יד אדם והילכו אימה על הבריות.
- 8 **ותחתנו למצעות עשבים:** עשבי הדשא שבכיכר שימשו לנו כתחליף למצעים לשבת עליהם. **והעלים** [...] **חתלה:** ועלי העצים היו לנו ככיסוי ("חתלה") מעל ראשינו.
- 9 **והמשקה:** המוזג. **באדם:** ביין אדום. **כלי גמא:** מעין "ספינה" עשויה ענפי גומא שבה הושמו כוסות היין. **מטלא:** טלוא (בראשית ל, לב), מגוון בצבעיו.
- 10 **כמו חתן** [...] **ככלה:** השותה הוא כחתן, והגביע מגיע אליו בכלי הגומא המושט על מימי התעלה ככלה המובאת אל החתן באפיריון.
- 11 **ואל כוסיו ישיבו:** השותה מחזיר את הכוס הריקה לכלי הגומא השט, ואולי בכלי הייתה מעין כוס-בסיס לגביע היין כדי שלא יישמט בשוטו על פני המים. **ואל** [...] **כתחילה:** והכוס הריקה שבה אל המוזג על גבי המים כדי שישבו וימלאנה.

12 **ולא** [...] **לשותה**: והמוזג אינו נוגע בשותים משום שאינו צריך להושיט את ידו למסור להם את הכוסות. **ולאמר** [...] **המלה**: ואין כל המולה הנגרמת מדברי המוזגים המזרזים את המסובים לשתות.

13 **שר**: ראה.

14 **וכפעלת** [...] **פעלה**: ואין בעולם מעשה מופלא כשתית היין של הידידים ("אחים") בכיכר, לצד התעלה ("יובל").

פתיחת השיר נוגעת ללב: "יְהוֹסֵף יֵט לְבָב אָבִיו בְּמִלָּה / לְמִשְׁאֲלַת כְּבֹדָה אוֹ נְקֻלָּה". האב מתאר איך בנו מצליח להטות את לבבו במילה אחת ולשכנעו למלא כל משאלה שלו, בין כבדה ובין קלה. לכאורה המשאלה במקרה זה אינה קשה: יהוסף מזמין את אביו למשתה בגן. הזמנה כזו מקובלת בהחלט בחברה החצרנית בספרד, אם כי כולנו יודעים שלאדם עסוק כשמואל הנגיד, שהיה לא רק משורר אלא גם מזכיר המדינה, גם שר הצבא, גם ראש קהל היהודים בממלכה וגם מחבר של ספרים עצומים בהיקפם בהלכה, בפרשנות המקרא ובמילונות עברית – לאדם כזה עצם הדרישה לפנות זמן ולצאת למשתה עשויה להיות בהחלט "משאלת כבדה" ולא "נקלה". מדובר כאן במשתה מיוחד: בדרך כלל הגישו את היין מוזגים, והם דאגו למלא את הכוסות הריקות ולהושיטן בידם למסובים. יהוסף הציג במשתהו המצאה חדשה: המסובים הוזמנו לשבת בצד תעלת מים עגולה, ועליה הושוטו וסבבו כמעין ספינות קטנות – פְּלִי גְמָא מְטָלָא – ובהן "שטר" כוסות היין. המסובים הוזמנו לקחת את הכוסות המלאות אליהם, ולאחר שסיימו לשתות – לשים אותן שוב ב"ספינות" הריקות. הכוסות הריקות שטו עד שהגיעו אל המוזג, המְשָׁקָה, והוא שב ומילא אותן והֵשיט אותן שנית אל המסובים. "המצאה" זו ייחודית, ושמואל הנגיד בשירו מתפעל ממנה התפעלות גדולה ומונה את יתרונותיה: מעתה אין צורך במגע יד בין המוזג לשותה.⁹ יתרון נוסף הוא השקט והשלווה: במשתה רגיל נהוג שהמוזג פונה בדברים אל המסובים ומעורר אותם לשתות, ואילו כאן אין המולה מיותרת. כל המעוניין לשתות נוטל את הכוס הצפה על המים בדממה.

איך נראתה אותה כיכר שבה ישבו המסובין והיכן הייתה התעלה? נתמקד בבית הרביעי. על פי הנוסח המקובל, הוא נוסח כתב יד ששון שנדפס בכל מהדורות השיר עד כה, מדובר בכיכר, ודאי מלאה בפרחים נאים כנרמז בבית השלישי, שבה נרגעו המסובים, ומסביבה – סְבִיבוֹתָיו – התעלה העגולה שמולה יושבים

9. כך נראה לפרש "ולא יגע בהושיט יד לשותה"; ולא כפי שהדפיס ירדן "ולא ייגע" – בשני יו"דין – כלומר 'והמוזג לא יתעייף'. נראה שבימי הביניים מעמד המוזגים המשרתים היה כזה שאיש לא חשש לעייפותם.

המוזמנים למשתה ועליה צפים גביעי היין. תיאור זה לכאורה מוזר: אם כל המוזמנים יושבים מול התעלה, בכיכר המוקפת במים, איך יראו באי המשתה זה את זה? כל אחד יראה רק את היושבים לצדו, אך יפנה את גבו אל רוב האחרים, שכן פניו אל התעלה וגבו אל מרכז הכיכר.

אבל בדיוואן מן הגניזה¹⁰ חסרה האות וי"ו שבסוף המילה סביבותיו. המהדירים חששו שמדובר בשיבוש, וכפי שנראה – ייתכן שהם צודקים. אבל יש לשקול את האפשרות שדווקא נוסח הגניזה סביר יותר. את המילה צריך לקרוא סְבִיבוּתִי, במשמע 'סְבִיבוּת' (צורת נסמך), בנטייה נדירה, על דרך "מוֹתֵי עֲרָלִים" (יחזקאל כח, י) במקום מוֹת עֲרָלִים, וזה אפוא הרצף: "וְיִשֶׁם כְּפָר לְמַרְגְּוֵעֵי נְטִעְתָּיו [...] סְבִיבוּתֵי תְעָלָה הֶעֱגְלָה". על פי נוסח זה לא התעלה מקיפה את הכיכר, אלא להפך: הכיכר נטועה מסביב לתעלה. מסתבר שגם בעיגול המרכזי המוקף על ידי התעלה נשתלו פרחים נאים, אך עיקר מקום המשתה הוא בכיכר הסובבת את התעלה. כך יכלו כל המסובים לשבת כשפניהם אל התעלה אך גם לראות זה את זה בעת המשתה.

מבחינת דרך הישיבה אכן נוסח הגניזה מציג לכאורה תמונה חדשה, ונאה יותר, של המשתה כולו. אבל הבחירה בנוסח זה נתקלת בקושי, שהרי מתוך כותרת השיר משתמע שהתעלה היא שהקיפה את הכיכר. וזה לשון הכותרת:¹¹ "וגידלתי כר עגול והקפתיהו תעלה עגולה וחיילתי פניו לצאת אליו ולנוח בו, ועשה כן ושמח בו ואמר עליו". התעלה מקיפה אפוא את הכר העגול, הוא מקום המנוחה. גם הדימוי "כשמים עלי ארץ עגולה" מציג לכאורה את התעלה מקיפה את הכיכר. למרות הבעייתיות בדרך הישיבה מול תעלה חיצונית, ייתכן אפוא שדווקא נוסח כ"י ששון הוא המקורי.

ואם אות אחת עשויה לעורר שאלות כה כבדות, ניתן רק לשער את גודל הברכה שבמאות הנוסחים החדשים שבכתב היד מן הגניזה המונח כאן לפנינו, וניתן להביא עוד דוגמאות רבות. אסתפק בהצצה בשיר אחד נוסף בלבד, שבו לפחות חלק מנוסחי הגניזה נראים מקוריים. וכדי שלא ייווצר הרושם המוטעה ששמואל הנגיד עסק רק במשתאות יין, יודגמו הדברים משיר שלו הקורא לחשבון הנפש ולהימנעות ממשתאות יין. שירים מטיפוס זה מקומם לקראת סוף הדיוואן, וייתכן שהם אכן נכתבו בסוף ימיו של המשורר, שעה שחש שימיו קצרים, אם כי לצדם באים גם שירי יין, ובהם השיר שפתחנו בו. ההתרועעות הנפשית בין משיכה לשתית יין

10. ורדי ורנד, עמ' 181.

11. על פי תרגומם של ורדי ורנד, שם.

ובין הפחד מהקץ הקרוב המביא לכתובת שירי מוסר ניכרת היטב בחלק זה של הדיוואן. והרי לשון השיר:¹²

הַתְּשִׁמַּח לְבָבִי אוֹ הַתְּטִיב בְּיַיְנֶךָ / וְתַרוּץ לְבֵית מִשְׁתַּתָּה וְתַנְשֵׂה עֲוֹנֶךָ
כְּאֵלֹה בְּתוֹךְ גּוֹפַת כְּסִיל אֶתְּ וְאִין בְּךָ / תְּבוֹנָה וְלֹא תִכְיֶר אֱלֹהִים אֲדֹנֶךָ
זְכוֹר כִּי לְמַחֵר תַּעֲזוֹב אֶת הַמְּוֹנֶךָ / וְיוֹטֵל עָלַי כְּתַפּוֹת אֲנָשִׁים אֲרֻנֶךָ
וְתִקּוֹם בְּךָ רְשָׁעָה עָלַי יְדִי מִיַּיְנֶךָ / וְיֵשֵׁב לְךָ יוֹצֵר שְׁחָקִים לְדִינֶךָ

ביאור השיר:

- 1 **הַתְּטִיב**: ראו להלן. **וַתְּנַשֵּׂה**: ותשכח.
- 2 **גּוֹפַת כְּסִיל**: גופו של טיפשו. **אֶתְּ**: אתה ('לבי').
- 3 **לְמַחֵר**: בעתיד, ביום מותך. **הַמְּוֹנֶךָ**: כל קנייניך.
- 4 **וְתִקּוֹם בְּךָ**: ותבוא להעיד נגדך. **רְשָׁעָה**: רשעתך, מעשיך הרעים. **יוֹצֵר שְׁחָקִים**: הקב"ה.

שיר זה שילב הנגיד גם בספר נוסף שלו, "בן קהלת", שהוקדש לשירי הגות ומוסר העוסקים בחיי האדם ובמותו. בדיוואן מן הגניזה הוא מופיע בקרע קטן, ובעזרת נוסח השיר בבן קהלת (בכ"י ששון) הצליחו המהדירים להשלים את החסר. גם כאן באים בנוסח הגניזה שינויים מרתקים. כבר בפתיחה פונה הדובר אל לבו בשאלה הרטורית: האם תשמח ביין ותרוע למשתאות, ותשכח את חטאיך? המילה שאינה מנוקדת – **הַתְּטִיב** – מופיעה בבן קהלת (בכ"י ששון) בצורה "התיטב", הנשמעת נוחה יותר. עם זאת אין לפסול גם את הנוסח "התטיב": הצירוף "הטיב לבו" (ביין או באוכל) הוא צירוף שכיח, וכיוון שהמשורר מדבר אל הלב הוא עשוי לומר לו "התטיב", בלי מושא.

בבית השני מציג הדובר את ה"לב" הרץ למשתאות כנמצא בגופו של כסיל, חסר תבונה, שאינו מכיר את אלוהיו. גם בבית זה נוסח הדיוואן מן הגניזה שונה מנוסח בן קהלת. במקום "ואין בך תבונה" כתוב בבן קהלת "ואינך בבינה", ואין ספק שנוסח הגניזה נאה יותר. ובמקום "אלהים אדונך" כתוב שם "אלהים הבינך", כלומר 'האל שנתן בך תבונה ודעת'. כאן קשה יותר לקבוע איזהו הנוסח המקורי, אך שוב ייתכן שנוסח הגניזה עדיף: כיוון שמדובר בכסיל, אולי טוב יותר תיאורו של מי ששוכח את אדונו ולא של זה ששכח את מי שהעניק לו בינה, שהרי כסיל הוא חסר בינה.

12. השיר מובא כאן כהופעתו בספרם של ורדי ורנד, עמ' 218, על האותיות החלולות שבו. אלו אינן מופיעות בקטעי הגניזה של הדיוואן והושלמו ממקור מקביל.

בשני הבתים האחרונים מנסה הדובר להבהיל את לבו ולעוררו לחזור בתשובה על ידי תיאור יום מותו הקרוב, יום שבו הוא יעזוב את כל אשר לו ויינשא בארון אל קברו, והעיקר – אחרי מותו הוא יעמוד לדין לפני הקב"ה על מעשיו בעולם הזה, ורשתו וחטאיו יעמדו על ימינו ויעידו נגדו.¹³

אפשר להוסיף עוד שירים רבים מאבני החן והספירים של הנגיד, אך לכבודה של אכסניה – האקדמיה ללשון העברית, אשר גם הפיקה את הספר וגם ארגנה את הערב לכבודו – אני מבקשת לסיים במילותיו של נתן אלתרמן, בשירו "הקרב על גרנדה".¹⁴ אלתרמן תיאר את שמואל הנגיד הנהנה מכתבתו הנאה של בנו, עם שהוא משבץ לשונות משירו אל יהוסף "כתיבתך מסודרת" שראינו קודם. אבני החן של הכתיבה התמה הופכות אצלו לאבני השפה העברית (גם אם סביר יותר שתרגילי הכתיבה של יהוסף היו דווקא בערבית), וברוח ימיו של אלתרמן, גם הניצחון האמתי של שמואל הנגיד על אויביו איננו אלא ניצחונה וניצחיותה של העברית. והרי קטע משירו:

אֶל הָאֵהָל נִכְנָס קִצִּין מְשֹׁמֵר־הַדָּגֵל
 לְקַבֵּל פְּקֻדוֹת יוֹם, כִּי כָּבֵר שִׁחַר קְרוֹב
 וְאוֹמֵר הַנְּגִיד: הַקִּצִּין, גֶּשׁ־נָא רְגַע,
 הַסֵּתֶפֶל אֵיךְ מִפְּלִיא זֶה הִילָד לְכַתֵּב.
 לוֹ רָאָה נָא זֹאת! אִיזוֹ כְּתִיבָה מְהַדְרֶת,
 כְּבָרְקֶת כְּלָה מְסֻדָּרֶת. לֹא כֵן?
 מִיִּשְׁרֵת – רָאָה – פְּרַקְמָה בְּאֲדָרֶת...
 כֵּן, עֵבְרִית הִיא. וְדַאי. עִם תְּשֻׁעָה קִבִּים חֵן.
 וְעוֹד אֵין זֶה הַכֹּל, הַקִּצִּין. כִּי רָאָה־נָא
 אֶת זֶה צְרוּר הַמְּגִלּוֹת. אֵל תְּשַׁאֵל מֶה טִיבָן...
 זֶה הַקֵּט הָעֵתִיק וְשִׁלַּח לִי הֵנָּה
 אֶת שִׁירֵי שְׁלֵקֵט. כֵּן, אֶת כָּל הַדִּין...
 וְהֵנָּה אֶת כָּל אֵלֶּה צָרַף הוּא לְכַרֵּךְ,
 הָעֵתִיק בְּתִבּוּנָה, בְּלִי טְעוֹת וְהִטְעוֹת.
 מֶה גִּילוֹ? הוּא בֶן תְּשֻׁעַ כְּמַעֵט, חָסֵר יָרַח...
 זֶה גִּילוֹ. מֶה בְּקִשְׁתִּי לֹמֵר? עוֹד רַק זֹאת –

13. החרדה מהמשפט שלאחר המוות עולה משירים נוספים, כגון השיר הפותח במילים "אלֵי אֲנִי יָרָא בְּקוֹמָךְ בְּיוֹם / מְשֻׁפָּךְ וְנִפְשִׁי בִי כְּמִבְכִירָה // הֵנָּה אֲנִי נְעוּר וְרַק מְאֹשֵׁר / יְהִיָּה בְּיוֹם מְשֻׁפָּט לְאֲזָכְרָה". ראו ורדי ורנד, עמ' 221. גם שיר זה כלול בספר בן קהלת.

14. נ' אלתרמן, ספר התבה המזמרת, תל אביב תשל"ג, עמ' 81–88.

זאת, קצין: שִׁפְתַי קָדְשׁנוּ אֶתְנוּ מִשְׁמֶרֶת,
נִלְחָמִים לָהּ הוֹגִים וְגִדּוּלֵי פִיטְנִים.
אֵךְ מְתֵי נִצְחוֹנָה לָהּ מְבַטָּח לְתַפְאֶרֶת?
עַת שׁוֹמְרִים אוֹתָהּ כְּךָ
לְדִים קִטְנִים.